

Pamiętniki w badaniach nad wychowawczą rolą rodziny wiejskiej okresu międzywojennego

Rodzina jako środowisko wychowawcze stała się w ostatnim okresie przedmiotem zainteresowań wielu badaczy. Niewątpliwie zainteresowanie to wynika z potrzeby uzyskania odpowiedzi na wiele pytań, a sądzić należy, że także pytań dotyczących możliwości wychowawczego oddziaływania rodziny. Próby analizy tej problematyki związane są ze znacznym stopniem trudności, jaki implikuje potrzeba penetracji badawczej tej swoistej, społeczno-wychowawczej instytucji, tym bardziej gdy dotyczy możliwości rozpoznania badawczego rodzin, które istniały w przeszłości.

Rodzina stanowi specyficzny rodzaj grupy, którą definiuje się często jako instytucję społeczną¹. Specyfika organizacji wewnętrznej rodziny, a także jej rola w stosunku do jednostki i szerszych zbiorowości powoduje przybieranie przez nią instytucjonalnego charakteru i znaczenia.

Nie stawiając sobie za cel przedstawienia szczegółowej analizy ani istoty rodziny, ani też pełnionych przez nią funkcji, chciałbym podjąć próbę uzyskania odpowiedzi na postawione wcześniej pytanie, dotyczące możliwości badawczej penetracji działających we wcześniejszych okresach historycznych rodzin, a rodzin wiejskich w szczególności. Tekst niniejszy nie aspiruje oczywiście w żadnym razie do wyczerpania zagadnienia, a jedynie stara się zwrócić uwagę na określone niżej problemy.

Zakładając, że przedmiotem naszych badań jest rodzina wiejska okresu międzywojennego, można przyjąć, że podstawowym materiałem źródłowym o charakterze bezpośrednim mogą być wspomnienia, pamiętniki, biografie, listy² itp. Istnieje bogata literatura metodologiczna, przede wszystkim socjologiczna, dotycząca możliwości wykorzystania materiałów o tym charakterze w nauce. Mimo to zawsze rodzi się pytanie, w jakim stopniu materiały będące subiektywnym opisem życia, przeżyć, odczuć jednostek mogą być pomocne w rekonstruowaniu obrazu przeszłości czy też konstruowaniu syntezy danego fragmentu procesu dziejowego.

Wydaje się, iż źródła tego typu, niezależnie od swej warstwy subiektywnej, posiadają także walor czy też charakter dokumentu historycznego, ilustrującego określony stan świadomości Polaków³. Stan ten, to przecież nic innego jak określone, charakterystyczne dla danego okresu dziejowego cechy, kierunki czy też sposoby myślenia, to prezentowane przede wszystkim przez jednostki postawy i sposoby działania, to także charakterystyczna dla danej grupy społecznej interpretacja zdarzeń i problemów, z którymi przyszło się jej spotkać.

Źródła o charakterze autobiografii mają zatem walor swego rodzaju oddziaływania na to, „czego ludzie się nauczyli, jakie reguły poznali za wiążące, jakie mechanizmy kształtowania indywidualnych losów dostrzegli jako obiektywne, jakie działania uznali za sensowne i skuteczne”⁴. Są swego rodzaju obrazem przeżyć, systemu wartości, emocji, woli jednostek, których istotę, a więc „sens indywidualny i społeczny” tworzy kultura epoki, warunki życia, układy społeczne i polityczne⁵.

¹ Por. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 298 n.; Z. Tyżka, *Socjologia rodziny*, Warszawa 1976, s. 57.

² Por. J. Topolski, *Nowe idee współczesnej historiografii*, Poznań 1980, s. 125.

³ J. Szczepański, *O pamiętnikach Polaków w: Pamiętniki Polaków 1918-1978. Antologia pamiętnikarstwa polskiego. Tom I Druga Rzeczpospolita 1918-1939*, Warszawa 1982.

⁴ A. Giza, *Życie jako powieść. Analiza materiałów autobiograficznych w perspektywie socjologii wiedzy*, Wrocław 1991, s. 98.

⁵ E. Podgórska, *Autobiografia jako źródło do historii wychowania, w: Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, red. T. Jastrużna, I. G. Michałacy, Łódź 1993, s. 321.

W pamiętnikach występują niekiedy autorskie próby analiz czy też ocen dotyczących przebiegu procesów społecznych, dokonywane przede wszystkim na podstawie erudycyjnego przygotowania autora. Zwykle uogólnienia te różnią się od ocen historyków⁶, co jednak nie oznacza konieczności zajmowania wobec nich stanowiska, a więc przyjmowania za prawdę lub fałsz⁷.

Jedną z tez niniejszych rozważań jest opowiedzenie się za zasadą nietraktowania pamiętników jako źródła faktów czy też uogólnień w sensie dosłownym, ale uznanie, iż np. wielość podejmowanych prób tego typu stanowi dowód świadczący o poziomie nie tylko autora, ale też grupy społecznej, którą reprezentuje. Zachodzi niewątpliwie ścisły związek między ewolucją jednostki a grupą społeczną — rodziną przede wszystkim — w której ona się znajduje. Stojące niejako na straży tych procesów tradycyjny system wychowania, obyczajowość czy wręcz kultura w ogóle, stanowią istotę i kierunki rozwoju. S. Pigoń charakteryzował proces ten w sposób następujący: „O całe stulecie dłużej niż wśród sfer oświeconych przetrwał tu sarmatyzm chłopski. Panował tam np. nadal przez cały w. XIX, poderwany już u góry społecznej, w rodzinie ustrój patriarchalny, w gminie — stanowo-hierarchiczny, w obyczajowości surowy rygorizm, wsparty na głęboko ugruntowanej tradycji religijnej”⁸.

Literatura pamiętnikarska, w tym także autobiografia przedstawia, jak pisze E. Podgórska, „sposób i czynniki wpływające na działania jednostki. Ukazuje przy tym własne decyzje, a jednocześnie także czynniki zewnętrzne wpływające na kierunki i wybór postępowania. Ukazuje granice wolności jednostki w społecznych uwarunkowaniach życia”⁹. Problem relacji między tymi granicami wolności a determinantami społecznymi to także wpływ, jaki wywiera społeczność na jednostkę. Jeżeli przyjmujemy, że podstawową grupą społeczną jest rodzina, to można sądzić, że wywiera ona istotny wpływ na kształtowanie jej członków.

Rodzina, a wiejska w szczególności, jest tak specyficzną grupą społeczną, która nie tylko formuje, kształtuje swych członków, ale także stanowi istotę, element tożsamości środowiska, społeczeństwa, którego fragment stanowi. Jest ona jednym z głównych elementów środowiska wiejskiego, uczestnicząc we wszystkich formach jego aktywności, od szeroko rozumianej kultury, obyczajowości, poprzez swoiste cele, wzorce, ideały o charakterze zbiorowym ze sprawami i problemami jednostkowymi, osobistymi włącznie. Rodzina wiejska stanowiła odbicie swoistej, naturalnej niejako filozofii chłopskiej, polegającej na godzeniu się z „porządkiem powstawania, rozwoju i przemijania, przy istotnym i godnym manifestowaniu najważniejszych znaków losu ludzkiego — radości, odpowiedzialności i smutku”¹⁰.

Procesy te stanowią szerokie pole możliwości badawczej penetracji, wskazując na szereg nie zawsze docenianych kierunków poszukiwań. Wydaje się, iż literatura wspomnieniowo-pamiętnikarska wykorzystywana jako źródło do badania wychowawczego funkcjonowania rodzin wiejskich (autora interesuje szczególnie okres międzywojenny) stanowi przede wszystkim swego rodzaju dokument charakteryzujący świadomość jednostki. Określa ona kierunek oddziaływań psychicznych rodziny, a w szczególności tych wpływów, które kształtują postawy, przekonania, motywacje, ale też i aspiracje, ambicje (bądź ich brak) itp., występujące u młodego pokolenia.

Istnieje tu swoisty mechanizm, polegający na tym, że ukształtowane w jednostce elementy psychiki, będące składową jej osobowości, cel i sens życia, są w stanie oddziaływać na otoczenie rozumiane nie tylko jako rodzina, ale szerzej, jako wieś, ruch ludowy itp. Ukształtowane przede wszystkim w tej podstawowej grupie społecznej, jaką jest rodzina indywidualne cechy osobowości,

⁶ M. Czyżewski, *Uwagi o badaniach biograficznych*, w: *Bunty i służebności uczonego. Profesor Józef Chalasiński, Łódź 1992*, s. 95.

⁷ Np. pamiętnikarz J. Słomka w taki sposób zinterpretował przyczynę swego powodzenia życiowego: „Powodzenie moje polegało na tym, że słuchałem światlejszych ludzi, zwłaszcza czytając gazetki i książki i że nie poprzestałem na samej tylko roli, z której dochód niewielki, ale w miarę możliwości brałem się też do innych przedsięwzięć” (J. Słomka, *Pamiętniki włocławskie. Od pańszczyzny do dni dziesiętnych*, Wstęp — W. Stankiewicz, Warszawa 1983, s. 183).

⁸ S. Pigoń, *Zarys nowszej literatury ludowej (przed rokiem 1920)*, Kraków 1946, s. 75.

⁹ E. Podgórska, *Autobiografia jako źródło...*, s. 232-233.

¹⁰ J. Szczepański, J. Teichma, *Wstęp* w: W. Foła, *Życie z własnego nadania*, Warszawa 1987, s. 10.

stanowią zatem podstawę do działania jednostki tak w płaszczyźnie indywidualnej, jak i zbiorowej. Występuje tu jednocześnie rodzaj sprzężenia zwrotnego, polegającego na tym, że właśnie siłą chłopstwa jako warstwy społecznej tak w sensie np. wsi, czy też ruchu ludowego jest indywidualny wymiar jednostkowych, osobowościowych dążeń i działań. Tak więc jednostkowa wizja procesów wychowawczych, społecznych itp. występujących w środowisku wiejskim, stanowi w jakimś stopniu rzeczywiście charakteryzujący je stan faktyczny.

Zawarte w pamiętnikach czy też wspomnieniach informacje charakteryzujące ten określony poziom świadomości jednostki, dają świadectwo także grupie społecznej, którą określa się mianem grupy odniesienia¹¹ jednostki, a więc przede wszystkim rodzinie.

Rodzina jako specyficzny rodzaj zbiorowości uruchamia bowiem swoisty mechanizm psychiczny, którego skutkiem są jednostki kształtowane co prawda według indywidualnego, jednostkowego (rodzinnego) wzorca, ale jednocześnie wzorca takiego, który jest elementem składowym szerszej wspólnoty, takiej jak wieś czy wreszcie chłopstwo jako grupa społeczna. Jak wskazuje S. Nowak, „układ treści kulturowych jest w wielkim stopniu wyznaczony przez układ stosunków społecznych i własności środowiska, w jakim powstał i w jakim działa, ale też i odwrotnie – wpływa on na te środowiska i układ stosunków w nich panujących”¹².

Można zatem sądzić, iż istnieje ścisły związek między jednostkowym funkcjonowaniem np. dziecka w rodzinie wiejskiej, a procesami decydującymi o zbiorowym, grupowym działaniu tej społeczności. Aktywność indywidualną, a następnie działalność rodziny nieodwracalnie inicjuje proces uczestnictwa w zbiorowych formach funkcjonowania społeczeństwa. Rodzina jest przecież elementem szerszej społeczności, a jeżeli mówimy o rodzinie wiejskiej, to wsi w szczególności. Poszczególne jej członkowie są nośnikami kontaktów, przekaznikami informacji i jednocześnie łącznikiem z wsią.

Jednostka zatem kształtuje się w oparciu o wpływy wewnątrzrodzinne, takie jak oddziaływania rodziców, rodzeństwa czy dalszych krewnych, ale też podlega wpływom środowiska samej wsi, chociażby takim, jak zwyczaje, obowiązujące normy zachowań, tradycje itp. Tak więc istnieje ścisły związek między jednostką a społeczeństwem, polegający na swego rodzaju wrastaniu w „materię życia zbiorowego”. „Przez działania zbiorowe jednostki i rodziny wchodzi w nowe zakresy życia, do szkół, do instytucji kulturalnych, do narodu”¹³. Ten proces wrastania nie zawsze ma charakter świadomy, chociaż lektura pamiętników napisanych przez niektórych działaczy społecznych czy politycznych wskazuje na znaczny poziom tego rodzaju refleksji.

Badając uwarunkowania procesów wychowawczych funkcjonujących w rodzinach wiejskich, należy oczywiście mieć świadomość istnienia tradycyjnie uznanych wartości i funkcji literatury wspomnieniowo – pamiętnikarskiej czy biograficznej¹⁴. W kontekście poruszonej powyżej problematyki, należałoby wskazać m.in. na tę jej cechę, która sprowadza tego typu źródła do charakteru relacji dokumentującej stan rzeczy pod względem poznawczym¹⁵ (np. etnograficzno-historycznym). Istotny jest także fakt, iż literatura ta stanowi swego rodzaju punkt odniesienia do tak trudno uchwytnych elementów, jak np. mentalność chłopska, a więc swoisty system wartości takich, jak patriotyzm, naród religia ale także praca, ziemia, własność, rodzina.

Wspomnienia, pamiętniki, autobiografie ludzi wsi okresu międzywojennego są niewątpliwie bardzo cennym rodzajem źródeł, a pełne ich wykorzystanie z pewnością przyczyni się do pogłębienia naszej wiedzy nie tylko o problemach wychowawczo-społecznych tamtych czasów, ale być może pozwoli na bardziej refleksyjne postrzeganie problemów współczesnych.

¹¹ Por. Z. Tyszcza, *Socjologia rodziny...*, s. 71.

¹² S. Nowak, *Metodologia badań socjologicznych. Zagadnienie ogólne*, Warszawa 1970, s. 60.

¹³ J. Szczepański, J. Tejchma, *Wstęp...*, s. 22.

¹⁴ Por. E. Podgórska, *Autobiografia jako źródło...*; G. Michalski, *Z zagadnień metodologicznych biografii – kilka uwag o źródłach*, w: *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, red. T. Jahnuzna, I. i G. Michalscy, Łódź 1993.

¹⁵ Por. J. Krzyżanowski, *Problematyka powieści*, w: *Problemy teorii literatury*, Wrocław 1967, s. 260.